

VROEG-CHRISTELIJKE SIGNAALINSTRUMENTEN (HANDBEL, LUIDKLOK EN SEMANTERION)

Dr. André Lehr

In veel boeken over klokken en beiaarden is een apart hoofdstuk ingeruimd over de geschiedenis van de vroeg-christelijke klok. Wie het leest, vermoedt niet dat achter die geschiedenis talloze problemen schuilen. Met name gaat het over de vraag hoe betrouwbaar de bronnen zijn. Ook wordt men vele malen voor de vraag gesteld hoe een historische bron geïnterpreteerd moet worden. Dit artikel wil over die problemen verslag doen.

Caesar Baronius: gezaghebbend maar was dat ook terecht?

Caesar Baronius was een geleerd man, hij was kerkhistoricus en genoot als zodanig veel gezag. Dat was op het einde van de zestiende eeuw. Bovendien verkeerde hij in de hoogste kerkelijke kringen, want hij was kardinaal, ja eens was hij zelfs een serieuze kandidaat voor paus geweest. Toch mogen wij door deze indrukwekkende staat van dienst onze kritische zin niet verliezen, zelfs niet bij het lezen van zijn „Annales ecclesiastici a Christi nato ad annum 1198” dat in twaalf folio delen tussen 1588 en 1607 verscheen, de kerkelijke annalen derhalve vanaf de geboorte van Christus tot het jaar 1198.¹ Er bestaat ook een ingekorte, doch nog altijd loodzware editie in het Nederlands. Die verscheen in 1623 te Antwerpen onder een wel zeer breedspakige titel die wij inkorten tot „Generale Kerckelycke Historie van de Gheboorte onses H. Jesu Christi tot het Jaer M.DC.XXIV”, dus tot verder in de geschiedenis dan bij Baronius zelf. Kortom, indrukwekkend. Maar gold dat ook voor Baronius’ uitspraken? Kiezen wij een voorbeeld.

In het jaar 313 werd door keizer Constantijn de Grote en zijn medekeizer Licinius het Edict van Milaan afgekondigd, een wet waarin christenen de volle vrijheid van hun godsdienst werd gegeven, ja zelfs geroofde goederen aan hen werden teruggegeven. Het christendom zou een grootse toekomst tegemoet gaan! Vanzelfsprekend achtte Baronius deze cesuur dan ook heel belangrijk. Maar gold dat ook voor de klok? Zijns inziens wel, want vanaf toen konden de christenen onbekommerd hun klokken vanaf de kerken laten klinken.² Enig bewijs geeft Baronius niet. Kennelijk was het een veronderstelling, zij het niet zo’n heel vreemde. Probleem is echter dat toen nog geen klokken van enig formaat bestonden die deze functie op zich konden nemen. Nog altijd was dat het antieke tintinnabulum het enige klokje in zijn tijd, dat een hoogte van tien centimeter vrijwel nooit overschreed. Nochtans, Baronius had een dusdanig gezag in de kerkgeschiedenis waar nog bijkwam dat hij bibliothecaris was geworden van de pauselijke bibliotheek dat het onbeschaamd zou zijn om aan zijn woorden te twijfelen. Toch was er al in de achttiende eeuw enige scepsis en met name bij de Franse theoloog Jean-Baptiste Thiers die in zijn „Traitez des cloches” (Paris, 1721) verzuchtte nergens enig bewijs te kunnen vinden. Ruim anderhalve eeuw later wilde zijn landgenoot abbé Sauveterre in zijn ontmoedigend dikke boek „Essai sur la Symbolisme de la Cloche” (Paris, 1883)³ wel zo welwillend zijn op plausible argumenten te wijzen en met name op het feit dat bronzen klokken voor het beoogde doel heel wat beter geschikt waren dan de houten kleppers die voordien gebruikt zouden zijn. Had Baronius die redenering ook gevolgd? Wij weten het niet.

¹ Baronius geeft de gebeurtenissen op jaartal en in chronologische volgorde. Verwijzing naar het jaartal is dus voldoende. Wij geven bovendien eigentijdse bronnen die op hun beurt naar Baronius verwijzen.

² Jean-Baptiste Thiers, *Traitez des cloches* (Paris, 1721), blz.48; Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913), blz.22.

³ Van dit boek bestaat een oudere uitgave (Poitiers, 1859), zij het zonder vermelding van de auteur.

Was dit de enige onzorgvuldigheid van Baronius? Geenszins, want hij wist ook nog te melden dat de doge van Venetië, Ursus Patriacus, in 865 aan de Byzantijnse keizer Michael III maar liefst twaalf grote klokken had geschonken.⁴ In een apart gebouwde campanile bij de Hagia Sophia werden ze opgehangen, zij het tot 1453 toen ze na verovering van de stad door sultan Mehmed II werden omgesmolten, en nog wel tot kanonnen. Maar helaas, het bericht valt behalve bij Baronius nergens meer te vinden. Daarom onwaar? Dat lijkt te stellig, want wanneer wij bedenken dat Venetië toen een belangrijk handelscentrum tussen Oost en West was, ja niet lang voordien nog tot het Byzantijnse Rijk had behoord, lijkt het niet zo vreemd dat de doge die oorspronkelijk door de keizer werd aangesteld, die keizer met een royaal geschenk voor zich wilde innemen. En hij deed dat met klokken, kennelijk omdat Byzantium toen nauwelijks of in het geheel geen klokken kende. Een dergelijk geschenk vanuit West-Europa was dan ook zeker niet misplaatst. Maar twaalf klokken? Dat is meer, veel meer dan de meeste West-Europese kerken, en zeker in de negende eeuw, aan klokken ooit hebben gehad. Waren ze wellicht voor meerdere kerken in Byzantium bestemd? Of waren het slechts kleine klokken? Dat laatste lijkt niet zo onwaarschijnlijk, want om twaalf zware klokken per schip vanuit Venetië naar Byzantium te vervoeren, zal zeker geen sinecure zijn geweest. Kortom, Baronius, van waar haalde hij zijn gegevens?

Maar nog is onze kritiek op Baronius niet ten einde. Want neem nu dat verhaal over die wonderbaarlijke klok te Sens, een stad zuidoostelijk van Parijs.⁵ Welnu, toen de Frankische koning Clotharius II in 615 de stad belegerde, riep bisschop Lupus van die stad het volk tezamen door het luiden van het „signum ecclesiae”, door het teken van de kerk, de kerkklok derhalve, die volgens Baronius een groot volume had. Het vijandelijke leger, geschrokken door die machtige stem boven de stad, sloeg dan ook op de vlucht. Zoiets had men nog nooit gehoord. Maar spoedig daarna was men van de schrik bekomen, want Sens werd uiteindelijk toch door Clotharius ingenomen. Deze vond de klank van de bewuste klok zó mooi, dat hij haar naar Parijs liet brengen, ondanks de heftige protesten van bisschop Lupus. In Parijs echter liet de klok slechts schrijnende wanklanken horen. Daardoor bevreesd geworden, gaf Clotharius opdracht de klok weer op haar oude plaats terug te hangen. Pas toen werd die zo indrukwekkende klank weer gehoord. Een legende, bijna duizend jaar later verteld en zonder enige andere bron, wat moet men daarmee? Had men in Sens in 615 inderdaad al een klok van behoorlijk formaat? Mag een dergelijke bron inderdaad een belangrijke rol in de geschiedenis van de klok spelen?

Ook anderen beoefenden niet altijd de historische kritiek

Tot nog toe hebben wij alleen kardinaal Cesar Baronius als een kerkhistoricus geportretteerd die wellicht wat al te vrijmoedig met zijn bronnen omging, daargelaten de vraag of hij inderdaad over serieuze bronnen beschikte. Maar was hij de enige? Zeker niet! Neem bijvoorbeeld Polydorus Virgilius die in zijn in 1499 te Bazel verschenen boek „De rerum inventoribus libri octo” weet te vertellen dat paus Sabinianus (†606) bepaald had dat de canonieke uren voortaan met klokslagen aangekondigd moesten worden.⁶ Maar hoe kwam Virgilius aan die wetenschap? Wij weten het niet. Toch was hij zeker niet de eerste de beste, al was het alleen

⁴ Heinrich Otte, *Glockenkunde* (Leipzig, 1858), blz.7-8; Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913), blz.32; H. Leclercq, *Cloche, clochette*. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, fasc.30 (Paris, 1913), kol.1971.

⁵ Martin Jansen, *De klokken der Sint-Pieterskerk* [te Sittard]. In: *Publications de la Société Historique et Archéologique*, jg.16, 1877, blz.372; Abbé Sauveterre, *Essai sur la Symbolisme de la Cloche* (Paris, 1883), blz.16-18; Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913), blz.28.

⁶ Heinrich Otte, *Glockenkunde* (Leipzig, 1858), blz.20; Martin Jansen, *De klokken der Sint-Pieterskerk*. In: *Publications de la Société Historique et Archéologique*, jg.16, 1877, blz.372; Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913), blz.27-28; Franz M. Feldhaus, *Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker* (Leipzig und Berlin, 1914), kol.465.

al omdat hij eerder dan zijn tijdgenoot Erasmus een verzameling spreuken aanlegde. Maar hij verloor met die adagia de publieke belangstelling toen kort daarna niemand minder dan Erasmus met hetzelfde onderwerp voor vele eeuwen zijn naam zou vestigen.

Nu kan men weliswaar zeggen dat in de zevende eeuw de klok toch wel algemeen bekend was, zodat de mededeling van Virgilius geen wezenlijk nieuw inzicht biedt, doch helaas moet vastgesteld worden dat uitgerekend in Rome de klok toen nog niet gebruikelijk was! Wij weten dat zo precies, omdat in 831 de Frankische bisschop Amalarius van Metz naar Rome reisde teneinde geïnformeerd te worden over de liturgische gebruiken aldaar.⁷ Had hij, liturgist bij uitstek, gedacht een meer verfijnde kerkelijke cultuur aan te treffen? Zeker is dat zijn zegslieden aldaar wisten te vertellen dat twee generaties eerder de gelovigen nog met eenvoudige houten ratels werden opgeroepen en dat de eerste klokken pas omstreeks 755 dankzij paus Stefanus III in Rome hun intrede hadden gedaan. Niet dat voor die klokken bij de Sint Pieter een grootste campanile werd opgericht, dat zeker niet, want de toren die deze paus liet bouwen, was „super basilicam”. En dat lijkt niet veel meer dan een dakruiter en dat temeer omdat die toren een bekleding met zilveren platen kreeg, iets wat voor een stenen toren niet zo voor de hand ligt. Consequentie was natuurlijk dat de betrokken drie klokken bescheiden van afmetingen geweest moeten zijn. En intussen blijven wij zitten met de bewering van Virgilius die de primeur van klokken in Rome al aan de voorganger van paus Stefanus wilde toekennen.

Die voorganger, paus Sabinianus, zou dus de klokslag met de aankondiging van de canonieke uren verbonden hebben. Dat was overigens niet nieuw meer, hoewel de oudste bron in deze slechts in schijn de oudste bron is. Hiëronymus, de Latijnse kerkvader, exegeet en monnik die in 420 te Bethlehem stierf, zou dit in zijn „Regula Monachorum”, de voorschriften dus waaraan monniken zich dienen te houden, al hebben opgenomen.⁸ Maar helaas, deze regel is niet van de geleerde Hiëronymus die vooral bekend werd door zijn Latijnse bijbelvertaling onder de naam Vulgata. Wie de regel dan wel schreef en vooral wanneer, dat blijft in de nevelen der geschiedenis gehuld.

Een aardig verzinsel dat vele eeuwen overleefde.

Aardig overigens te ontdekken dat in die regel van de pseudo-Hiëronymus de klok campanilla heet. Kennelijk ging het om een kleine klok, want een grote werd campana genoemd. En dan belanden wij vervolgens in een andere mystificatie, want over de etymologie van het woord campana zijn al heel wat pennen in beweging gebracht sinds Walafrid Strabo (806-849), abt van het klooster Reichenau in de omgeving van het Bodensee, beweerde dat de klok campana genoemd wordt, omdat de klok in de Italiaanse Campania uitgevonden zou zijn, in de landstreek rondom Napels derhalve.⁹ Maar hoe de abt aan die uitspraak kwam, vertelde hij niet. Nochtans wijst er alles op dat die veronderstelde oorsprong in Campania onjuist is. Hij ging overigens nog een stapje verder door te beweren dat de kleinere klok, die inmiddels „nola” werd genoemd, die naam had gekregen omdat de eerste klokken afkomstig waren van Nola, een stad in Campania. Het kon dan ook haast niet uitblijven dat 15de eeuwse geschiedschrijvers op de gedachte kwamen dat bisschop Paulinus van Nola (c. 353-431), en bekend door zijn ijver in het bouwen van kerken en het versieren daarvan, de „uitvinder” van de kerkklok was. Paulinus zelf echter zwijgt daar in alle talen over en er is dan ook geen enkele reden om die bewering te onderschrijven.

⁷ Sible de Blaauw, *Klokken supra urbem. Over klokken in middeleeuws Rome*. In: Etty Mulder (ed.), *Terugstrevend naar ginds. De wereld van Hélène Nolthenius* (Nijmegen, 1990), blz.111-142.

⁸ Angelus Rocca *De campanis commentarius ad Sanctam Ecclesiam Catholicam* (Rome, 1612). Herdrukt in: *Novus Thesaurus antiquitatum romanarum, congestus ab Alberto Henrico de Sallengre*, tomus secundus, Hagae, 1715, kol.1233-1304); Jean-Baptiste Thiers, *Traitez des cloches* (Paris, 1721), blz.59-60.

⁹ De literatuur vermeldt dat al omstreeks het jaar 660 verwezen wordt naar Campania (Curt Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente*, Berlin, 1913, blz.70-71).

Maar ook de etymologie van het woord campana zoals door Cumeneus Albus voorgesteld, moet onjuist zijn. Veeleer heeft het iets te maken met het Oudslavische kampan en kampan, woorden waarin het buigen, het krommen ligt opgesloten. Maar vanwaar dan die bewering over Campania? Al in 1721 had de eerder genoemde Jean Babtiste Thiers in zijn „Traitez des cloches" een suggestie gedaan. Hij komt namelijk tot de conclusie, dat reeds bisschop Isidorus van Sevilla (†636) de campana in Campania haar oorsprong laat vinden. In tegenstelling echter met Cumeneus Albus heeft Thiers in Isidorus' geschrift „Originum libri" verder gelezen en kwam daarbij tot de verrassende ontdekking dat Isidorus met campana de zogenaamde Romeinse snelweger bedoelde, een weegschaal met ongelijke armen die vooral in het Italië van de Romeinen zeer verbreid was!

Een vergissing derhalve, hoewel anderzijds toch ook weer een voor de hand liggende, althans wanneer wij reeds bij Plinius (†79 n.Chr.), vooral militair maar ook auteur van meerdere boeken, in zijn „Naturalis Historia" kunnen lezen dat de landstreek Campania vooral bekend is door zijn bronsgieterij.¹⁰ Dat werd overigens mede mogelijk gemaakt omdat aldaar uitstekend kopererts voorhanden was en derhalve heel wat gemakkelijker te verkrijgen dan uit Cyprus en het verre Lémnos, een eiland in de Egeïsche Zee. Bovendien zou in Campania prima vormmateriaal gevonden worden, leem van een bepaalde samenstelling dus. Kortom, wat wilde een bronsgieter nog meer? Dat in deze streek daarom veel vaatwerk voor gebruik elders in het Romeinse Rijk werd gemaakt, moge plausibel zijn. Waarom dan ook geen klokken, zo zullen latere geschiedschrijvers gedacht hebben? Toch is er een probleem!

De oudst bekende vermelding van een grote klok, een campana, heeft betrekking op het sturen van een klok náár Campania vanuit Noord-Afrika.¹¹ De omgekeerde route, bij wijze van spreken! In een omstreeks 515 geschreven brief door diaken Fulgentius Ferrandus te Carthago aan Eugippius, abt te Lucullanum bij Napels, lezen wij namelijk dat eerstgenoemde desgevraagd een klok gestuurd heeft om te gebruiken voor het aankondigen van de gebedsuren „zoals het een heilige gewoonte van devote monniken vastgesteld heeft". Ferrandus had zijn naam niet op die klok laten vermelden „daar de Heilige Geest hem reeds in uw hart heeft geschreven". Ferrandus, die zelf geen klokkengieter was en de gevraagde klok dus door een ander moest laten maken, was in de Noord-Afrikaanse kerk een belangrijk man. Hij bestreed vooral het arianisme, waarin werd aangenomen dat Christus geen goddelijke natuur heeft. Maar voor ons is vooral van belang weten waarom abt Eugippius niet in Campania zelf de klok had laten gieten. Want dat had toch voor de hand gelegen? Maar het antwoord kennen wij niet. Of moeten wij aannemen dat die klok van Eugippius in het Italië van toen zo'n nieuwigheid was dat dit vele eeuwen later doorklonk in de bewering dat de klok in Campania zou zijn uitgevonden?

De vitae der heiligen: beschrijven ze de werkelijke klok?

Maar hebben wij thans alle dubieuze geschiedkundige bronnen achter ons gelaten? Eén categorie verdient nog een korte bespreking, namelijk de talloze vitae, beschrijvingen van heiligenlevens waarin ook klokken een rol spelen. De hagiografen echter, die zich weliswaar kort na het afsterven van de door hen zo bewonderde heilige uitputten in het verzamelen van gegevens over dat wonderlijke en stichtelijke leven, waren natuurlijk niet al te nauwkeurig wanneer het erom ging de klok te beschrijven óf uit de tijd van de heilige zelf óf uit de tijd van de schrijver. Wij kiezen een voorbeeld.

¹⁰ Plinius, *De Wereld. Naturalis historia*. Vertaald door Joost van Gelder, Mark Nieuwenhuis en Ton Peters (Amsterdam, 2005), blz.626-642.

¹¹ Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913) blz.25; Gertrud Herzog-Hauser, *Tintinnabulum*. In: Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Band VIA; H. Leclercq, *Cloche, clochette*. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, fasc.30 (Paris, 1913), kol.1961-1962.

De heilige Eligius, beter bekend als Sint Eloy, was in het begin van de zevende eeuw aanvankelijk muntmeester onder de Merovingische vorsten Clotarius II en diens zoon Dagobert I. Maar hij verliet het hof en werd priester. Dit leidde er tenslotte toe dat hij in 641 bisschop werd van Noyon-Doornik. In die hoedanigheid maakte hij korte metten met de inheemse religies. Maar ook voor zijn eigen priesters was hij niet gemakkelijk. Want zo trof hij eens een slecht parochiegeestelijke aan die hij vervolgens excommuniceerde en wegzond.¹² Maar de priester nam dat niet serieus, reden waarom hij al snel weer de klok voor de diensten luidde. Maar hoe hij ook probeerde, de klok gaf géén geluid meer. Toch bleef hij stug volhouden, wel drie dagen lang. Totdat hij berouw toonde en Eloy hem vergiffenis schonk. De klok zou weer klinken!

Gebeurde dit werkelijk rond 650? Het lijkt bepaald niet waarschijnlijk. Maar anderzijds, waren klokken toen al zodanig in de toren gehangen dat ermee geluid kon worden? Die vraag is gerechtvaardigd omdat de „Vita Eligii” pas in het begin van de achtste eeuw werd opgetekend, dus bijna honderd jaar later. Als het verhaal dan al iets kan aantonen, dan is het dat althans in de eerste helft van de achtste eeuw klokken geluid konden worden. Dat dit ook al in de zevende eeuw mogelijk was, kan althans deze legende niet aantonen. Men kan er twee lessen uit trekken, namelijk dat een legende wel degelijk concrete gegevens kan bevatten over klokken en het gebruik daarvan, maar dat die alleen maar kunnen gelden voor de tijd waarin het heiligenleven daadwerkelijk werd opgeschreven.

Wanneer horen wij voor het eerst van de campana?

Maar er is nog een ander probleem waarom het lastig is de geschiedenis van de vroegchristelijke klok te reconstrueren. In het voorafgaande hebben wij voor de klinkende klok de woorden tintinnabulum, signum en campana gebruikt. Het tintinnabulum is echter een klein klokje dat al bij de antieken volop bekend was en dat voor ons onderwerp van geen verder belang is. Slechts af en toe werd het in de vroege middeleeuwen voor een grotere klok gebruikt, maar dan kennelijk door onwetendheid van de betrokken auteur.

Kunnen wij het tintinnabulum als het antieke kleine klokje van hoogste tien centimeter verder terzijde schuiven, anders is dat gesteld met de campana, de (veel) grotere torenklok. Voor de oudste bron keren wij weer terug naar Fulgentius Ferrandus die omstreeks 515 een campana aan Eugippius, abt te Lucullanum bij Napels zond. Maar vervolgens wordt het stil rondom die naam. Pas in 660 komen wij opnieuw campana tegen.¹³ Het is bij de Ier Cume-neus Albus, abt, en nog wel een schele abt dus, van het klooster op het Schotse eiland Hy (Iona). Hij gebruikte het woord campana wanneer hij vastlegt dat de kloosterlingen voor het koorgebed onmiddellijk naar de kerk moeten gaan als de klok wordt aangeslagen.

Na deze vermelding horen wij het woord campana wat meer gebruiken, zoals in het jaar 670 toen in het Zwitserse Disentis (Graubünden) campanae in veiligheid werden gebracht voor de oprukkende Avaren.¹⁴ Blijkbaar waren de klokken kostbaar en de Avaren gevaarlijk. En dat laatste leek terecht, want dit nomadenvolk in het Centraal-Azië zwierf als sinds de zesde eeuw door Centraal-Europa om pas laat, in de negende eeuw, op te gaan in de Germanen en de Slaven.

Van geheel andere aard is de vermelding van een campana in 680 door Beda Venerabilis (†735), de Eerbiedwaardige dus.¹⁵ Het was in een visioen, aldus Beda, dat de non Begu in

¹² H. Leclercq, *Cloche, clochette*. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, fasc.30 (Paris, 1913), kol.1960; G. Malherbe, *Les cloches et les sonneries liturgiques*. In: *Bulletin paroissial liturgique*, jg.12, 1930, blz.242.

¹³ Heinrich Otte, *Glockenkunde* (Leipzig, 1858), blz.3-4; Curt Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente* (Berlin, 1913), blz.70-71.

¹⁴ Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913) blz.29.

¹⁵ Bede, *A history of the English church and people*. Translated by Leb Sherley-Pice (Penguin Books, 1965) blz.244; Abbé Sauveterre, *Essai sur la Symbolisme de la Cloche* (Paris, 1883), blz.20-21; J.J. Raven, *The Bells of*

haar slaap een campana hoorde klinken toen abdis Hilda dertien mijlen verderop was overleden. Het was de klok die normaliter voor het gebed werd aangeslagen. Wij kiezen daarbij bewust voor „aanslaan” omdat in de oorspronkelijk tekst gezwogen wordt over het eventueel bewegen (movere) van de klok.

„Toen ze haar ogen open deed, zag ze het dak van de slaapzaal open en daarboven een groot licht. In dat licht zag ze de ziel van Hilda die begeleid door de engelen naar de hemel werd geleid.” Hoe men ook over dit verhaal wenst te denken, zeker is dat in het besproken jaar voor de klok het woord campana werd gebruikt. Dan ook komen wij het meer voor, reden waarom wij eindigen met een laatste voorbeeld, namelijk bij paus Stefanus die, zoals wij eerder zagen, omstreeks 755 drie campanae in een dakruiter hing, iets wat in Rome toen een grote nieuwigheid was.

Wat is het signum?

Het woord campana werd sinds omstreeks 700 weliswaar gebruikt, doch allerminst frequent. Geheel anders is dat voor het signum, het teken dat onder andere voor klok, maar zeker niet uitsluitend, werd gebruikt. Dikwijls wordt het echter niet gedefinieerd en moeten wij ernaar raden. In het mondingsgebied van de Rhône lag het klooster Arles dat naar Egyptische voorbeelden gesticht was. Want het was in dat land waar het monachisme ontstond en model stond voor kloosters elders. Welnu, in het begin van de zesde eeuw was Caesarius daar abt. In 513 of daaromtrent schreef hij voor zijn zuster Caesaria een „Regula ad Virginis”, zij immers was intussen abdis van een door haar broer gesticht klooster geworden.¹⁶ In die regula waren voorschriften opgenomen waaraan de kloosterlingen zich dienden te houden. Zo liet hij onder meer weten dat degene die te laat bij het gebed arriveert, dat wil zeggen nadat het signum niet meer gehoord werd, „singo tacto”, een berisping verdient.

Maar met welk instrument werd een signum, dus een teken of signaal, gegeven? Caesarius deed daar het zwijgen toe. Geven jongere schrijvers wellicht betere informatie? Iets later in de tijd, omstreeks 525, maken wij kennis met de „Regula Benedicti” van Benedictus van Nursia, stichter van de orde der Benedictijnen en veruit de belangrijkste vertegenwoordiger van het monnikendom in de vroegste christelijke middeleeuwen.¹⁷ Hij zou zijn regel geschreven hebben nadat hij te Montecassino, halverwege Rome en Napels, zijn later zo befaamde klooster had gesticht. Nochtans zijn er twijfels of hij echt wel de auteur is en of hij hem wellicht voor een belangrijk deel uit een oudere „Regula Magistri” heeft samengesteld. Maar hoe dit ook zij, ook in de regel van Benedictus wordt over het signum gesproken. En kennelijk gaat men er ook nu niet zonder meer vanuit dat het dan om een klok gaat. Ziehier bijvoorbeeld een citaat uit de officiële Nederlandse vertaling (hoofdstuk 43): „Op het uur van het koorgebed legt ieder, zodra hij het teken gehoord heeft, alles neer wat hij onder handen heeft, en haast zich met spoed er naar toe, maar altijd met de nodige ernst om geen aanleiding te geven tot grappenmakerij.” Ook elders in de regel wordt het signum vermeld. Heeft het zin om nog meer voorbeelden van het gebruik van het verder niet gedefinieerde signum te vermelden? Zoals over de Ierse heilige St. Columbanis bij wiens overlijden in 615 het signum tot klinken werd gebracht.¹⁸ Of over onze eigen H. Lambertus die omstreeks

England (London, 1906), blz.31; G. Malherbe, *Les cloches et les sonneries liturgiques*. In: *Bulletin paroissial liturgique*, jg.13, 1931, blz.13.

¹⁶ H. Leclercq, *Cloche, clochette*. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, fasc.30 (Paris, 1913), kol.1960; G. Malherbe, *Les cloches et les sonneries liturgiques*. In: *Bulletin paroissial liturgique*, jg.12, 1930, blz.419; Winfrid Ellerhorst, *Handbuch der Glockenkunde* (Weingarten, 1957), blz.12.

¹⁷ Abbé Sauveterre, *Essai sur la Symbolisme de la Cloche* (Paris, 1883), blz.18; G. Malherbe, *Les cloches et les sonneries liturgiques*. In: *Bulletin paroissial liturgique*, jg.12, 1930, blz.419-421; Winfrid Ellerhorst, *Handbuch der Glockenkunde* (Weingarten, 1957), blz.13.

¹⁸ C.N. Fehrmann, *De Kamper klokkengieter. Hun naaste verwanten en leerlingen* (dissertatie Amsterdam, 1967), blz.15.

680 in de abdij te Stavelot in de Ardennen verblijf hield.¹⁹ Aldaar werden de monniken opgeroepen door een signum. Een klok? Het „pulso signo” zoals in de oorspronkelijke tekst staat, vertelt ons alleen maar dat het teken werd aangeslagen.

Het signum kan een klok zijn

In het Spanje van de Visigoten van de zevende eeuw bestond al een wijdingsritueel voor het signum onder de naam „Exorcismus ad consecrandum signum basilicae”.²⁰ Hierbij moeten wij opmerken dat een basiliek géén in- of aangebouwde klokkentoren had. Wel werd soms eeuwen na de bouw een vrijstaande campanile toevoegd dan wel een dakruiter op de nok van het dak.

In verband met genoemde wijding herinneren wij aan het feit dat vanaf het jaar 711 Spanje geleidelijk aan door de Arabieren veroverd werd. Dat betekende overigens niet dat christenen, islamieten en ook joden niet in verdraagzaamheid met elkaar omgingen. Stellig was dat wél het geval en dat kwam het land ook ten goede, getuige de grote bloei van literatuur, kunsten en wetenschappen, ambachten en handel. In datzelfde kader zou het wijdingsformulier zorgvuldig bewaard en toegepast blijven. Neen, het werkelijke gevaar kwam van de christenen zelf toen in plaats van deze zogenaamde mozarabische²¹ wijding, na de verdrijving van de Moren het noordelijke Frankisch-Romaanse wijdingsritueel werd opgedrongen. Welnu, wordt in de titel van het Spaanse ritueel het signum genoemd, in de tekst zelf lezen wij daarnaast ook over klinkende vaten (vas) die uit meerdere metalen waren gegoten. Dat hier alleen maar klokken mee bedoeld kunnen zijn, moge duidelijk zijn. Overigens, in tegenstelling met de titel waarin over exorcisme wordt gesproken, vindt men dat in de eigenlijke tekst niet terug. Daarin wordt vooral een vergelijking gemaakt met de bazuinen alsmede met de belletjes aan het efod van Aäron uit het Oude Testament enerzijds en de klok van het Nieuwe Testament anderzijds. Hoe boeiend dit document ook moge zijn, het is hier helaas niet de plaats om daar nader op in te gaan.

Het signum kan een luidklok zijn

Moeten wij bij Benedictus nog raden naar het instrument dat achter het signum schuil gaat, anders is dat bij Gregorius van Tours (†594). Gregorius was in zijn tijd een hooggeacht Frankisch kerkvorst. In 573 was hij door de Merovingische koning Sigebert tot bisschop van Tours benoemd. Daarmee werd een belangrijk godsdienstig centrum aan zijn zorgen toevertrouwd. Maar zijn grootste bekendheid verwierf hij toch door zijn geschiedenis der Franken, de „Historia Francorum”. In dit boek maar ook in andere geschriften van hem, is herhaalde malen sprake van het signum en zoals wij uit de context kunnen afleiden, in de betekenis van luidklok, een klok derhalve die al schommelend tot klinken wordt gebracht. Niet dat Gregorius dat expliciet vermeldde, doch het verband waaruit wij dit besluiten, spreekt duidelijke taal.

Zo vertelt Gregorius dat eens een pelgrim naar Tours reisde om zijn illustere voorganger in het ambt te eren en dan met name bisschop Martinus van Tours.²² Deze is ten onzent beter

¹⁹ Martin Jansen, *De klokken der Sint-Pieterskerk* [te Sittard]. In: *Publications de la Société Historique et archéologique*, jg.16, 1877, blz.373; G.H. van Borssum Waalkes, *Laatste stuk der Friesche klokke-opschriften met andere van elders vergeleken en met aantekeningen, vertaling, registers en platen voorzien*. In: *De Vrije Fries*, deel 19, 1895, blz.59.

²⁰ Andreas Heinz, *Die Bedeutung der Glocke im Licht des mittelalterlichen Ritus der Glockenweihe*. In: Alfred Haverkamp (ed.), *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden* (München, 1998), blz.41-69.

²¹ Mozarabers waren in Spanje christenen die in hun gewoontes zichtbaar beïnvloed waren door de Moorse cultuur.

²² Abbé Sauveterre, *Essai sur la Symbolisme de la Cloche* (Paris, 1883), blz.18-19; Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913) blz.27; H. Leclercq, *Cloche, clochette*. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*

bekend onder de naam Sint Maarten die als Romeins soldaat een bedelaar aan de stadspoort van Amiens de helft van zijn mantel schonk. Welnu, genoemde pelgrim wilde van deze in Tours begraven nationale heilige, Martinus dus, een aandenken meenemen. Maar toen hij 's nachts heimelijk de basiliek wilde binnendringen, moest hij tot zijn teleurstelling vaststellen dat de kerk hermetisch gesloten was. De weg naar een eventuele herinnering was daarmee versperd. Totdat hij ontdekte dat het kerkportaal wél open was. Maar binnengekomen restte hem niet veel anders dan een stuk van het klokkentouw af te snijden. Aldus geschiedde en sindsdien weten wij dat daar in Tours op het einde van de zesde eeuw een touw aan een signum vastzat. En wat kon dat anders zijn dan een luidklok? Een klok die geklept werd? Maar Gregorius spreekt elders ook nog over het signum bewegen (movere), dus wel degelijk een luidklok. Duidelijker kan het waarlijk niet. Maar het is niet de enige keer dat Gregorius over een luidtouw spreekt.

Dit maal speelde het verhaal zich af in de kerk van Brioude in de Franse Auvergne. Aldaar is het graf van St. Julien, die als Romeins tribuun christen werd en daarom in 304 de marteldood moest sterven. Zijn graf werd een veel bezocht pelgrimsoord. Op zekere dag, zo weet Gregorius ons te vertellen, sloeg de bliksem op Julliens graf.²³ Vervolgens verplaatste die zich via een klokkentouw naar een venster boven het graf en verdween aldaar weer naar buiten. Ook hier weer het signum dat aan een touw is vastgemaakt. Opgemerkt zij dat een klokkentouw, vooral als het vochtig is, een uitstekende geleider voor de bliksem is. Menig klokkenluider heeft dit aan den lijve ondervonden, ja meerdere van hen hebben het zelfs met de dood moeten bekopen.²⁴

Maar het signum was vooral ook een semanterion

Een semanterion is globaal gezegd, een lange houten plan waarop met een hamer wordt geslagen.²⁵ Door op verschillende plaatsten aan te slaan kunnen verschillende klanken worden voortgebracht. In Oosters orthodoxe kerken is het semanterion nog altijd in gebruik, terwijl de ratel op Goede Vrijdag in Westerse katholieke kerken daar een overblijfsel van is. Maar beginnen wij met een heel primitieve vorm en bovendien gehanteerd door een wel heel merkwaardige monnik. Wij spreken dat over Adolius die rond 400 in het toenmalige Jeruzalem nog al wat opzien baarde.²⁶ Hij kastijdde zichzelf zó onmenselijk, dat zelfs de duivel er schrik van kreeg, althans zo vertelt zijn biograaf Palladios in zijn „Historia Lausiaca”. In de vastentijd was hij meer geest dan mens, want hij at slechts om de vijf dagen. Maar dat was nog niet genoeg, want ook ging hij 's avonds wanneer zijn medebroeders in de kerk zaten, naar de Olijfberg, de berg waar Christus ten hemel was opgestegen. Op die geheiligde plaats bleef hij in regen, wind, ja zelfs in de sneeuw zijn psalmen luid zingen om vervolgens naar het klooster terug te keren. Dan wekte hij de broeders door met een houten hamer op hun celdeuren te slaan. Maar soms was hij zó nat en doorweekt dat de monniken medelijden met hem kregen en hem in droge kleren staken. Of hij zich daartegen verzette, vermeldt zijn biograaf niet. Zeker is, zodra weer een gebedsuur was aangebroken, ontbrak hij niet.

De wekhamer of zoals die in Latijnse teksten werd genoemd de „malleus excitatorium” werd ook door een zekere Cassianus (†435) vermeld, maar daar blijft het wel bij.²⁷ Ongetwijfeld

et de liturgie, fasc.30 (Paris, 1913), kol.1960; G. Malherbe, *Les cloches et les sonneries liturgiques*. In: *Bulletin paroissial liturgique*, jg.12, 1930, blz.419; Denise Jalabert, *Clochers de France* (Paris, 1968), blz.X.

²³ Denise Jalabert, *Clochers de France* (Paris, 1968), blz.X.

²⁴ André Lehr, *Fulgura frango. Ik breek de bliksem* (Asten, 1983).

²⁵ Th. Dombart, *Das Semanterium, die frühchristliche Holzglocke*. In: *Die Christliche Kunst*, jg.20, 1924, blz.51-63 en 77-78; *The Rules of Bell ringing approved by the Synod Theological Commission and confirmed by His Holiness Alexy II, Patriarch of Moscow and All Russia, August 26, 2002* (Moscow, 2005).

²⁶ Heinrich Otte, *Glockenkunde* (Leipzig, 1858), blz.2; Abbé Sauveterre, *Essai sur la Symbolisme de la Cloche* (Paris, 1883), blz.7.

²⁷ G. Malherbe, *Les cloches et les sonneries liturgiques*. In: *Bulletin paroissial liturgique*, jg.12, 1930, blz.417.

had hij de wekhamer van Adolius leren kennen, want hij bracht een uitgebreid bezoek aan Bethlehem. Daarna zou hij op de Sinaï verblijven en vervolgens via Constantinopel en Rome tenslotte in Marseille belanden, alwaar hij ook stierf.

Veel bekender echter werd de tabula (houten plank), ook wel „heilig hout” genoemd of de van het Grieks afgeleide naam semanterion of semantron. Het gaat daarbij een lange, bijvoorbeeld twee meter, dunne plank die de priester in de linker hand vasthoudt, terwijl hij met een hamer in de rechterhand de plank op verschillende plaatsen aanslaat en aldus meerdere klanken aan het semantron weet te ontlokken. Walafrid Strabo (†849), abt van het klooster Reichenau in de omgeving van het Bodensee en die wij al eerder ontmoetten, wist te vertellen dat het semantron het voornaamste wekinstrumenten van de christenen was vóór het edict van Milaan in 313.²⁸ Ook Amalarius (†856) kende het instrument “sonus lignorum”. Hij wist bovendien te melden dat ten tijde van de vervolgingen, dus vóór genoemd jaar, een oproep met dit klinkend hout bij uitstek het middel was.²⁹ Overigens, zowel Strabo als Amalarius spreken over gebeurtenissen die vijfhonderd jaar eerder hadden plaats gevonden. Welke waren hun bronnen? Wij weten het niet.

Met welke slaginstrumenten werden de monniken nog meer bijeengeroepen?

Maar ook met een trompet! In de kloosterregel uit het begin van de vierde eeuw van de Egyptische monnik St. Pachomius lezen wij namelijk dat de kloosterlingen door een trompet met een diepe klank, voor het gebed werden opgeroepen (vocem tubae).³⁰ Pachomius had als vader van het gemeenschappelijke kloosterwezen (coenobitisme) grote invloed op het latere monnikenwezen. Was het daarom dat enkele eeuwen later, omstreeks 625 Johannes Climacus als abt van het klooster op de Sinaï zijn monniken eveneens met een trompet bijeenriep?³¹ Maar na hem horen wij niets meer over een blaasinstrument in een klooster. Deze abt Johannes verwierf overigens bekendheid door zijn geschrift „De ladder van het Paradijs” waarin hij in dertig hoofdstukken, corresponderend met dertig levensjaren van Christus, de deugden en ondeugden van de kloosterling beschreef.

Uit welke tijd dateert ons woord „klok”?

Wij spraken tot nog toe over het tintinnabulum, het signum en de campana, woorden die uitsluitend in het Latijn thuishoren en dus niet tot een inheems taalidoom gerekend kunnen worden. Maar plotseling was daar dan toch het woord klok, zij het als clocca en daarmee toch weer bruikbaar voor Latijnse teksten, zoals in de Vita Columbae, de levensbeschrijving van Columba waarin voor de eerste maal dat woord wordt gebezigd.³² Maar over welk jaar spreken wij dan? Columba zelf werd als lid van een belangrijke Ierse clan omstreeks 521 geboren en stierf in 597. Dankzij zijn maatschappelijk afkomst belandde hij nog al eens in gevechten, kleine veldslagen tussen clans onderling. In één daarvan doodde hij niet minder dan twaalf tegenstanders. Van zijn geestelijke leidsman kreeg hij toen als penitentie twaalf mensenzielen voor God te winnen.

Wij weten dit uit zijn vita zoals die omstreeks 685 door Adamnan werd opgetekend. En daarin is sprake van „cloccam pulsa”, het aanslaan van een klok. Een grote? Waarschijnlijk niet, want na zijn roerig kriegsleven had Columba met twaalf volgelingen in het Schotse Hy een klooster gesticht. Een belangrijk klooster, stellig, hoewel de abt en zijn monniken in

²⁸ Jean-Baptiste Thiers, *Traitez des cloches* (Paris, 1721), blz.35.

²⁹ Heinrich Otte, *Glockenkunde* (Leipzig, 1858), blz.2-3.

³⁰ Abbé Sauveterre, *Essai sur la Symbolisme de la Cloche* (Paris, 1883), blz.6; R.D., *Historique de la cloche*. In: *Supplements du Bulletin paroissial liturgique, 1922-1924*, blz.226.

³¹ Abbé Sauveterre, *Essai sur la Symbolisme de la Cloche* (Paris, 1883), blz.6; R.D., *Historique de la cloche*. In: *Supplements du Bulletin paroissial liturgique, 1922-1924*, blz.226.

³² H.T. Ellacombe, *Bells of the Church* (Exceter, 1872), blz.126-127.

plaggenhutten woonden. In die context lijkt een grote klok wat misplaatst. Veeleer dienen wij aan een kleinere bel te denken en dit temeer omdat een 28½ cm hoge handbel bewaard is waarvan de traditie zegt dat die eens aan Columba heeft toebehoord. En gelijktijdig wordt ons probleem duidelijk. Moeten wij aannemen dat het woord clocca al tijdens het leven van Columba bestond of was het Adamnan die het in de vita voor het eerst gebruikte? Wij praten dan over een verschil van bijna één eeuw!

Nochtans, één ding is zeker: het woord clocca en in zijn spellingsvarianten is van Keltische oorsprong. Bovendien heeft het oorspronkelijk betrekking op een handbel en zeker niet op een grote torenklok. Die transformatie zou pas later plaatsvinden. Wij kunnen daar zo zeker van zijn, omdat de handbel bij uitstek het attribuut was van de Ierse en Angelsaksische missionarissen die onder andere de gebieden boven onze grote rivieren trachtten te kerstenen.³³ Die traditie van handbellen schijnt met Sint Patrick te zijn begonnen. Deze Ierse heilige, ofschoon afkomstig uit Engeland, zou sinds 432 de tweede bisschop van Ierland zijn geweest. Van hem wordt verhaald dat hij niet minder dan vijftig bellen beschikbaar had voor pas gestichte kerken in zijn diocees. Fantasie of waarheid? Sint Patrick zou ook persoonlijk een handbel hebben gehad. Columba, de heilige die wij enkele alinea's eerder al ontmoetten, zou die handbel in 552 hebben teruggevonden. Thans is deze een belangrijk relikwijn in het Nationaal Museum te Dublin. In een kostbaar schrijn wordt ze aldaar bewaard. Kortom, Angelsaksische missionarissen en handbellen horen bij elkaar. Ten onzent is Bonifatius daar een beroemd voorbeeld van. En wij herinneren ons dat deze zendeling met zijn meer dan vijftig metgezellen in 754 te Dokkum laaghartig werd vermoord, omwille van zijn geloof.³⁴ Zo althans is de hagiografische opvatting. In werkelijkheid werden zij door zeeroovers overvallen die op buit belust waren, terwijl Bonifatius aan zijn volgelingen vroeg geen weerstand te bieden, omwille van het geloof.

Ook Bonifatius had een handbel, althans had daar in 746 om gevraagd bij abt Huetbert van het klooster te Wearmouth in het graafschap Durham (Noordoost-Engeland).³⁵ Hij schreef: „Indien het u niet bezwaarlijk is, zo verzoeken wij u ons een clocca te zenden. Dat zou ons veel troost geven op onze pelgrimstocht in vreemde landen.” Een klok om op zijn reizen mee te nemen, het kan alleen maar de traditionele handbel zijn. Maar de bronnen maken het ons moeilijk. Er is namelijk één hedendaags historicus die clocca helemaal niet met klok wil vertalen, maar met cloak, een cape dus. Maar dat lijkt wel heel erg vreemd, want waren in Friesland dan geen mantels te koop? Nochtans clocca met cape te vertalen is niet onjuist, althans niet in Midden-Frankrijk gedurende de middeleeuwen. Maar we zullen Bonifatius zijn handbel niet afnemen! Opgemerkt zij dat uit Engeland zo'n bel niet alleen Bonifatius ten deel viel. Zo weten wij dat bisschop Lullus van Mainz omstreeks 765 eveneens uit Engeland een „cloccam” ten geschenke kreeg.³⁶

Bonifatius was een heilig man. Geen wonder dat na de moord minstens één wonder geschiedde. Zijn biograaf Willibald (†768) weet het nauwkeurig te vertellen. Want toen het lichaam van Bonifatius in de Utrechtse kathedraal lag opgebaard, kregen de Utrechtse ka-

³³ André Lehr, *Van paardebel tot speelklok. De geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen* (Zaltbommel, 1971, 2de druk 1981), blz.35-40.

³⁴ H. Halbertsma, *Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen*. In: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, jg.10-11, 1960-1961, blz.395-444.

³⁵ Wilhelm Theobald, *Technik des Kunsthandwerks im zwölften Jahrhundert* (Berlin, 1933), blz.401; G.N. Honing, *De vroege middeleeuwen in Holland* (Amsterdam, 3de druk, 1947), blz.86; J. Smits van Waesberghe, *Cymbala, Bells in the Middle Ages* (Rome, 1951), blz.15

³⁶ G.H. van Borssum Waalkes, *Laatste stuk der Friesche klokke-opschriften met andere van elders vergeleken en met aanteekeningen, vertaling, registers en platen voorzien*. In: *De Vrije Fries*, deel 19, 1895, blz.53; Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913), blz.24; Wilhelm Theobald, *Technik des Kunsthandwerks im zwölften Jahrhundert* (Berlin, 1933), blz.401; J. Smits van Waesberghe, *Cymbala, Bells in the Middle Ages* (Rome, 1951), blz.15.

nunniken het met afgezanten van bisschop Lullus uit Mainz aan de stok.³⁷ De laatsten be-
toogden dat het Bonifatius' laatste wil was om in Fulda begraven te worden. Maar de
Utrechtse dachten daar anders over, totdat plotseling een „glocca” zo maar begon te lui-
den, blijkbaar met de boodschap dat de wens van de overledene geëerbiedigd moest wor-
den. Aldus vond Bonifatius in Fulda zijn laatste rustplaats. En ook in dit verhaal weer het
woord klok, zij het dit maal als glocca.

Maar voor de geschiedenis is dat al niet meer zo heel belangrijk, want intussen was het
woord gemeengoed geworden en inmiddels ook op grotere torenklokken toegepast. De
klok immers bewoog zonder dat er een menselijke hand aan te pas kwam, althans zo ver-
telde het Willibald. Maar hoe men daar ook over denken wil, de auteur had in zijn stichte-
lijk verhaal kennelijk een luidklok voor ogen.

Nog duidelijker wordt dat wanneer wij in de tijd van Karel de Grote terechtkomen. Het was
in het jaar 789 dat deze keizer een verordening uitvaardigde waarin onder meer gezegd
werd „ut cloccas non baptizent” of wel, klokken mogen niet gedoopt worden. Meestal blijft
het bij dit citaat, maar in werkelijkheid staat er meer en zo veel meer dat wij er tevens ach-
ter komen waarom Karel de Grote dat niet wenste. We lezen namelijk: „Men mag geen
klokken dopen en geen brieven aan staken ophangen om hagel af te weren.” Kennelijk be-
streed Karel het bijgeloof dat gewijde klokken in staat zouden zijn hagel te verdrijven en
bliksem overigens ook. Maar deze verordening was tevergeefs, want het was een onuit-
roeibaar volksgeloof dat in enkele afgelegen dorpen zelfs tot in onze tijd wist stand te hou-
den. Men kan overigens opmerken dat de keizer de grootte van de klok in het midden liet.
Maar bekend is dat ook toen al alleen maar kerkklokken werden gewijd, handbellen zeker
niet.

Zijn er ook klokken uit de vroeg-christelijke tijd bewaard?

Laten wij beginnen met een bericht uit 1579, toen te Oudenaarde een inventaris werd ge-
maakt van luidklokken die door het geuzenbewind waren gevorderd. In de lange lijst komt
een intrigerende notitie voor: „Nog eene andere clocke met eene onvulgegotene croone ende
twee gaten in de croone van de selve, met seer antycxsche letteren, ghegoten anno VI^oVI,
weghende neghen hondert vyftich ponden.”³⁸ Een klok van 950 pond uit het jaar 606? Kan
dat wel? Maar alvorens hier een antwoord op te geven, althans als dat mogelijk zal blijken,
gaan wij op zoek naar klokken die daadwerkelijk de eeuwen hebben overleefd. Maar de
oogst is bijzonder schraal. Om onze gedachten te bepalen, wij spreken dan over de vroeg-
christelijke tijd in het Frankische Rijk ten tijde der Merovingers, dus globaal van rond het
jaar 500 tot 750. We leggen daarmee bewust het accent op Frankrijk in de wetenschap dat
uit dat land de oudste berichten over luidklokken stammen.

Er zijn geen klokken bekend die aan het criterium van vroeg-christelijk kunnen voldoen,
klokken dus van enig formaat en uitgevoerd in een echt klokmodel. Laat men beide voor-
waarden vallen, dan zijn er voldoende voorbeelden van zeer vroege christelijke klokken. In
het Nationaal Beiaardmuseum worden bijvoorbeeld twee Byzantijnse klokken bewaard vol-
gens een hemisferisch model, dus uitgevoerd als een halve bol. Maar ze zijn klein, slechts
14 en 19 cm hoog. Hun inscripties vertellen dat ze eens in een kerk en een klooster in Syrië
hingen. Een datering met vijfde tot zevende eeuw lijkt gezien het schrift niet onjuist. Maar
voor ons onderwerp zijn ze verder van weinig belang, want dergelijke kleine hemisferische
klokken zijn altijd al gegoten, zowel voor als na die uit het Astense museum.

Een bekend voorbeeld van hetzelfde model is een klok in het museum van Córdoba (Zuid-
Spanje). Ook die klok is slechts klein, niet meer dan 15 cm. Maar ze draagt een inscriptie

³⁷ Phillips Barry, *Bells ringing without hands*. In: *Modern Language Notes*, vol.30, 1915, blz.28-29; H. Hal-
bertsma in: *Nieuwsblad van Friesland*, december 1948.

³⁸ Lodewijk van Lerberghe en Jozef Ronsse, *Audenaerdsche Mengelingen*, Deel 3 (Audenaerde, 1845), blz.154.

waaruit blijkt dat ze in 925 gegoten werd en een geschenk was van een zekere Samson aan de abt van het klooster Sint Sebastiaan. Maar, zoals gezegd, het zijn kleine bolvormige klokjes en bepaald geen torenklokken van ettelijke honderden ponden zwaar.

De oudste bewaarde grote klok volgens het traditionele klokmodel is die welke in 1887 te Canino (prov. Viterbo), 90 km noordwestelijk van Rome, werd opgegraven en tegenwoordig deel uitmaakt van de collectie van het Vaticaanse museum Pio Christiano. De klok is 37 cm hoog en zal daarom minder dan honderd pond wegen. Uit het opschrift vernemen wij dat de klok door abt Viventius aan de kerk van de Aartsengel Michael werd geschonken. Op grond van lettertype en ook wel het model lijkt een datering met de negende eeuw niet bijzonder speculatief. Opmerkelijk is overigens dat een vrijwel identieke klok in het Noord-Spaanse León bewaard is gebleven. De sterke gelijkenis heeft niet alleen betrekking op het helmvormige model en de kroon waaraan de klok werd opgehangen, doch ook de twee driehoekige gaten in de schouder van de klok. De bedoeling daarvan weten wij dankzij de benedictijner monnik Theophilus die omstreeks 1125 in een klooster in de buurt van Paderborn zijn „*De diversis artibus*” schreef.³⁹ Daarin wordt ook ruime aandacht aan het klokkengieten geschonken. Hij merkt op dat een klok vier foramina dient te bezitten, dat wil zeggen vier gaten door de kop van de klok „opdat ze beter zal klinken”. Maar blijkens hedendaags onderzoek is dat een nutteloos voorschrift. Nochtans zouden die klankgaten lange tijd tot de standaarduitvoering van de klok behoren. En bovendien over een zeer groot gebied, van Spanje en Italië tot ver in Duitsland en omgeving. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat bij opgravingen in Vreden (Noordrijn Westfalen) klokrestanten zijn gevonden die het waarschijnlijk maken dat ook daar klokken werden gegoten en met name volgens het helmvormig model van Canino en León.⁴⁰ Het gaat dan om diameters variërend van 23 tot 70 cm en derhalve in gewicht tot maximaal vijfhonderd pond. Opgemerkt moet worden dat in de sinds de late middeleeuwen niet meer bestaande havenstad Haithabu nabij Schleswig een klok volgens een soortgelijk model is gevonden.⁴¹ Maar we spreken dan inmiddels over de tiende eeuw.

De klokken van Canino en León zijn de oudste echte klokken die bewaard zijn gebleven. Nochtans zijn ze met hun negende eeuw voor ons onderwerp toch al weer te jong. Immers, schriftelijke meldingen over klokken zijn ouder, tot minstens de zesde eeuw. Dat uit die tijd geen klokken bewaard zijn, heeft wellicht ook te maken met het feit dat het klokkenbrons een zekere waarde vertegenwoordigt en dat daarom de oude niet langer bruikbare klok werd stukgeslagen om als brons voor de nieuw te gieten klok te dienen. Want wat zou men anders met een kapotte klok moeten doen? Het zou allerminst onwaarschijnlijk zijn, en dit temeer omdat dit gebruik al minstens vanaf de late middeleeuwen bestaat en tot op de dag van vandaag nog steeds wordt toegepast.

Keren wij terug naar Oudenaarde, naar het bericht uit 1579 over een bijna duizend pond zware klok uit het jaar 606. Mogen wij dat jaartal echt vertrouwen? Als wij uitsluitend letten op de mededeling dat er antieke letters op voorkwamen en de klok bovendien twee klankgaten had, lijkt een datering met 606, hoewel erg vroeg, niet onmogelijk. Maar ook met zo'n hoog gewicht? Zeker is dat bronnen omstreeks 600 het zwijgen doen over klokken van die zwaarte. Veeleer krijgt men de indruk dat ze toen nog betrekkelijk licht waren. Pas rond het jaar 1000 zou duizend kilo niet meer ongewoon zijn.

³⁹ André Lehr, *Van paardebel tot speelklok. De geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen* (Zaltbommel, 1971, 2de druk, 1981), blz.47-55.

⁴⁰ Hans Drescher, *Die Glocken der karolingerzeitlichen Stiftskirche in Vreden, Kreis Ahaus*. In: *799 - Kunst und Kultur der Karolingerzeit* (Mainz, 1999), blz.356-364.

⁴¹ Hans Drescher, *Glockenfunde aus Haithabu*. In: *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu*, Bericht 19, Neumünster, 1984, blz.9-62.

Wanneer werd de klok rond?

De handbellen die de missionarissen uit Engeland meebrachten, waren niet rond. Voor dit type klok was dat ook niet bezwaarlijk. Een enkele maal horen wij echter dat er ook mee geluid werd. Dat is bijvoorbeeld het geval met de handbel van St. Gallus die in het Zwitserse klooster te Sankt Gallen, even ten zuiden van het Bodensee, bewaard wordt.⁴² Het gaat hier om een 33 cm hoog klokje, gemaakt uit ijzerplaat en met een ovale doorsnede. Het hangt aan een primitief houten asje met een ijzeren luidarm. Op het klokje is later een tekst geschilderd waarin gezegd wordt dat het klokje van de heilige Gallus was toen deze in 612 te Sankt Gallen zijn klooster stichtte.

Dat dit klokje geen ronde doorsnede heeft, blijkt voor het luiden geen beletsel te zijn. Maar grotere luidklokken ook onrond? In meer dan één opzicht ligt dat niet voor de hand. In de eerste plaats zal het luiden van een onronde klok problemen kunnen geven in het uitbalanceren van de luidklok, dus op zodanige manier dat zowel het zwaartepunt van de klok als die van de luidas op dezelfde verticaal liggen. Bovendien moet die verticaal, hoewel minder dwingend, in het verticale vlak liggen dat door de twee draaipunten van de luidas gelegd kan worden. In de tweede plaats ligt een onronde klok van enig formaat giettechnisch niet erg voor de hand. Een dergelijke klok is heel wat moeilijker te maken dan een ronde. Beide argumenten samen zeggen impliciet dat de grotere klok pas ontstaan is toen de klok een ronde doorsnede kreeg. Daarmee is dan een Angelsaksische oorsprong van de torenklok, in het bijzonder van de luidklok, vrijwel uitgesloten. Veeleer staat de wieg van die klok in het Merovingische rijk.

Wat weten wij werkelijk van de vroeg-christelijke klok?

- Het tintinnabulum was een klein klokje dat al in de oudheid voorkwam.
- De handbel was typisch Angelsaksisch en bestond waarschijnlijk al ten tijde van St. Patrick in de vijfde eeuw. Hij was een attribuut voor de zendelingen uit Engeland en Ierland die vooral ten noorden van het Merovingische rijk het zendingsarbeid verrichtten.
- Het woord klok is van Keltische oorsprong en was oorspronkelijk slechts een handbel. Het lijkt erop dat pas ten tijde van Karel de Grote, dus op het einde van de achtste eeuw, het woord ook voor grotere klokken werd gebezigd.
- Het woord signum (teken) werd voor meerdere signaalinstrumenten gebruikt, dus niet alleen voor de klok, doch ook voor de wekhamer, het semantrom, de baziun enz.
- Het woord campana werd voor het eerst in 515 gebruikt toen Fulgentius uit Afrika een klok naar Eugippius nabij Napels zond.
- De klok in de huidige betekenis van het woord dateert van het begin van de zesde eeuw. Of ze toen al rond was, wordt niet duidelijk.
- De luidklok wordt voor het eerst door Gregorius van Tours op het einde van de zesde eeuw genoemd, dus in het Merovingische Rijk.
- Er zijn géén klokken uit de vroeg-christelijke tijd bewaard gebleven. De oudste bewaarde klokken dateren uit de negende eeuw.

⁴² Karl Walter, *Glockenkunde* (Regensburg und Rom, 1913), blz.51-52; R.D., *Historique de la cloche*. In: *Supplements du Bulletin paroissial liturgique*, 1922-1924, blz.259.